

УДК 347.234.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.56>

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РЕКВІЗОВАНОГО МАЙНА У СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Радченко О.Ю.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри правознавства
Поліського національного університету,
помічник судді Господарського суду Житомирської області
ORCID: 0000-0001-7928-8606
e-mail: olena.y.radchenko@gmail.com

Фещук К.О.,
головний спеціаліст із забезпечення зв'язків
з засобами масової інформації
Господарського суду Житомирської області
ORCID: 0009-0002-6835-2697
e-mail: katya2691@ukr.net

Радченко О.Ю., Фещук К.О. Проблеми правового регулювання реквізованого майна у суб'єктів господарювання.

У статті акцентована увага на проблемних аспектах практичної сторони реквізиції майна у суб'єктів господарювання. Визначені правові підстави, за наявності яких відбувається процедура відчуження обраних об'єктів.

Окреслені, згідно з діючим законодавством, права власника та можливі альтернативи щодо отримання компенсації у грошовому еквіваленті, майна взамін за аналогічними функціональними призначеннями або повернення відчуженого.

Зазначено перелік суб'єктів органів державної влади та місцевого самоврядування, які уповноважені приймати рішення про відчуження майна на потреби оборони.

Проаналізовано момент переходу реквізованого майна у власність держави, а також розглянуто доцільність проведення оцінки відчужуваного майна з огляду на обов'язковість, своєчасність та об'єктивність у співвідношенні до реальної ринкової вартості.

На основі проведених досліджень, зокрема, аналізу судової практики наведено підстави звернення власників реквізованого майна до судів для захисту порушених прав та законних інтересів. Серед яких: прийняття рішення про реквізицію суб'єктом, який не мав на те законних підстав, зокрема це стосується місцевих військових адміністрацій. Зауважено, що на етапі звернення до суду виникає проблема визначення підсудності спору, адже присутній як елемент публічно-правового спору (оскарження дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень) так і приватно-правовий аспект (спір стосується майна, яке перебуває на праві приватної власності у суб'єкта господарювання).

Зосереджено увагу, що в умовах запровадження правового режиму воєнного стану, імперативно визначено, що виключно військове командування наділено повноваження приймати рішення щодо реквізиції визначеного майна. Розглянуто особливості прийняття відповідних рішень (накази, розпорядження), що безумовно, залежить від території, де перебуває таке майно.

У дослідженнях проаналізовано правові позиції Верховного Суду щодо вирішення юрисдикції даних спорів та запропоновано на законодавчому рівні визначити відповідні норми, серед іншого, за правовим статусом власника реквізованого майна.

Ключові слова: відчуження об'єктів власності, потреби оборони, визначення вартості відчуженого, повернення, звернення до суду.

Radchenko O.Y., Feshchuk K.O. Problems of legal regulation of requisitioned property of business entities.

Problems of legal regulation of requisitioned property of business entities.

The article focuses on the problematic aspects of the practical side of property requisition from business entities.

The authors define the legal grounds for the procedure of alienation of selected objects.

According to the current legislation, the author outlines the rights of the owner and possible alternatives for obtaining compensation in monetary equivalent, property in exchange for similar functional purposes or return of the alienated property.

The list of entities of state authorities and local self-government bodies which are authorized to make decisions on the alienation of property for defense needs is specified.

The authors analyse the moment when requisitioned property becomes the property of the State and consider the expediency of real estate appraisal of alienated property in terms of mandatory, timely and objective assessment in proportion to the real market value.

Based on the research conducted, in particular, the analysis of court practice, authors provide the grounds for owners of requisitioned property to apply to courts to protect their violated rights and legal interests. Among them: making a decision on requisitioning by an entity that did not have legal grounds for it, in particular, this applies to local military administrations. It is noted that at the stage of applying to court, the problem of determining the jurisdiction of the dispute arises, since there is both an element of a public law dispute (appeal against actions or inaction of public authorities) and a private law aspect (the dispute concerns property owned by a business entity).

Authors focus on the fact that in the context of the introduction of the legal status of martial law, it is imperatively determined that only the military command is authorized to make decisions on the requisition of certain property. Specific features of making relevant decisions (orders, instructions), which certainly depends on the territory where such property is located are considered.

The research analyzes the legal positions of the Supreme Court regarding the jurisdiction of these disputes and proposes to define the relevant rules at the legislative level, inter alia, by the legal status of the owner of the requisitioned property.

Key words: alienation of property, defense needs, determination of the alienated value, return, appeal to court.

Повномасштабне вторгнення російської федерації на територію суверенної України внесло зміни у всі сфери суспільного життя держави. Зокрема, першочерговим завданням стало питання оборони та захисту територіальної цілісності. Вказані події зумовили необхідність акумуляції усіх можливих ресурсів: від надання міжнародної фінансової допомоги міжнародними та регіональними організаціями, окремими країнами до відчуження майна у суб'єктів господарювання на нагальні потреби українських захисників.

Постановка проблеми. Основні проблеми, з якими зіштовхнулися юридичні особи при ревізія власного майна, полягають у відсутності чіткого визначення практичного аспекту вказаного процесу, зокрема: оцінки майна, надання іншого майна, порядку повернення тощо.

Стан опрацювання. Наукові дослідження вищевказаного питання проводили ряд дослідників, зокрема: А.Б. Гриняк, Д.М. Білецький, В.І. Крат, В.О. Кучер, О.П. Машевська.

Водночас, на сьогодні невирішені питання стосовно ревізія майна суб'єктів господарювання в умовах воєнного стану, призводять до необхідності власникам ревізованого майна звертатися до судів задля захисту порушеного права. Найперше питання, яке потребує вирішення – це законодавче закріплення юрисдикції таких спорів.

Мета статті – дослідження проблемних аспектів правового регулювання ревізованого майна у суб'єктів господарювання.

Виклад основного матеріалу. Конституція України [1] імперативно визначає, що в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції.

Констатуємо, що право приватної власності громадян підлягає обмеженню за наявності реальних потреб, на підставі та у порядок, які визначені чинним законодавством.

Згідно з п. 4 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [2] до заходів правового режиму воєнного стану, які можуть застосовуватися, віднесено примусове відчуження

майна, що перебуває у приватній або комунальній власності, вилучення майна державних підприємств, державних господарських об'єднань для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану в установленому законом порядку.

Законодавець у ст. 346 Цивільного кодексу України [3] визначив підстави припинення права власності поза волею власника. Зокрема, обмеження речових прав шляхом відчуження (вилучення) об'єктів титульного володільця у примусовому порядку здійснюється із використанням такої правої конструкції як реквізиція. Метою її застосування є усунення наслідків, які настали у зв'язку з надзвичайними обставинами, або запобігання їх настанню.

Існують три основні умови для реквізиції [4]:

- норми закону, що регулюють підстави та порядок;
- наявність відповідних обставин, які зумовлюють необхідність відчужити конкретне майно;
- попереднє або наступне відшкодування вартості відчужуваного майна.

Механізм примусового відчуження майна у фізичних та юридичних осіб для потреб держави в умовах воєнного стану визначає спеціальний нормативно-правовий акт – Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» [5].

Згідно зі ст. 4 зазначеного закону органами, що приймають рішення про примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного стану є:

1) військове командування, яке погоджує рішення з Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласною, районною, Київською чи Севастопольською міською державною адміністрацією або виконавчим органом відповідної місцевої ради;

2) військове командування без погодження з місцевими органами виконавчої влади у місцевостях, де ведуться бойові дії;

3) Головнокомандувач ЗСУ без погодження з місцевими органами виконавчої влади щодо майна приватизованого у період дії воєнного стану, що допускається виключно в місцевостях, на території яких ведуться бойові дії;

4) Рада національної безпеки і оборони України щодо майна, яке може використовуватися для забезпечення діяльності підприємств оборонно-промислового комплексу.

Резюмуємо, що прийняття рішення про реквізицію певного майна має свою особливість, а саме: враховується територія, де відбувається реквізиція (тобто у зоні бойових дій військове командування самостійно приймає рішення без будь-якого погодження з органами місцевого самоврядування), час приватизації майна (Головнокомандувач ЗСУ – без будь-якого погодження щодо майна приватизованого у період дії воєнного стану у зоні бойових дій), мета реквізиції (РНБО – щодо майна, використання якого можливе для функціонування відповідних оборонних підприємств).

Крім того, у ч. 2 ст. 1 Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» законодавець уточнює, що термін «військове командування» вживається у значенні, наведеному в Законі України «Про правовий режим воєнного стану» або Законі України «Про правовий режим надзвичайного стану», залежно від правового режиму, в умовах якого передається, відчужується або вилучається майно.

Щодо моменту передачі відчуженого майна, варто зазначити таке. Так, Кабінет Міністрів України затвердив єдиний зразок бланку Акту про примусове відчуження або вилучення майна для фізичних та юридичних осіб, за умовами якого держава набуває права власності на відчужене майно з дати підписання вказаного акту.

В акті вказується назва військового командування та органу, що погодив рішення про примусове відчуження або вилучення майна, або військового командування чи органу, що прийняв таке рішення та інформація про суб'єкт господарювання: повне найменування, місцезнаходження, код ЄДРПОУ, реквізити документа на право власності, опис майна, який має бути достатнім для ідентифікації, а саме: для нерухомого майна – відомості про місцезнаходження, для рухомого – реєстраційний номер транспортного засобу, модель, марка, рік випуску та ін.

До акту обов'язково долучається висновок про оцінку реквізованого майна, проведеному у зв'язку з прийняттям рішення про відчуження.

При цьому важливо, що акт повинен складатися у присутності власника майна. Як свідчить практика, в протилежному випадку – це призводить до численних звернень до судів.

Крім того, найтипівіші помилки, які виникають при реквізиції: відсутність оцінки майна та відповідного висновку про вартість, складання актів не за встановленою формою тощо.

Відповідно до ст. 8 Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану», оцінка майна, що підлягає примусовому відчуженню, проводиться у порядку, встановленому законодавством про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність.

У разі неможливості залучити до оцінки майна суб'єктів оціночної діяльності – суб'єктів господарювання така оцінка проводиться суб'єктами оціночної діяльності – органами державної влади або органами місцевого самоврядування за погодженням із власником майна. У разі відмови або відсутності власника майна зазначені органи мають право проводити таку оцінку самостійно.

З практичної сторони, зауважуємо, що до оцінки майна, яке буде реквізоване, варто залучати професійного оцінювача. Крім того, оплата послуг даного фахівця проводиться за рахунок коштів державного бюджету.

У такому випадку, власнику реквізованого майна надається право оскаржити до суду проведену оцінку майна, за якою попередньому власнику було відшкодовано вартість примусово відчуженого майна.

Акцентуємо увагу, що наразі існує два варіанти отримати компенсацію власнику реквізованого майна: попереднє повне відшкодування та наступне.

За приписами статті 11 вище вказаного закону визначено, що попереднє повне відшкодування вартості примусово відчуженого майна здійснюється на підставі документа, що містить висновок про вартість майна на дату його оцінки, яка проведена у зв'язку з прийняттям рішення про його примусове відчуження.

Крім того, Постановою Кабінету Міністрів України № 998 від 31.10.2012 [6] затверджено Порядок розгляду заяв та здійснення виплат для наступної повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану. Зокрема, заява про виплату наступної повної компенсації за примусово відчужене майно приймається, обліковується і розглядається за місцем відчуження майна: в умовах правового режиму воєнного стану – територіальним центром комплектування та соціальної підтримки.

Щодо порядку повернення примусово відчуженого майна, що збереглося, та надання взамін іншого майна, то враховуємо наступне.

Чинним законодавством України передбачено, що у разі скасування правового режиму воєнного чи надзвичайного стану майно, яке було примусово відчужене, збереглося, а колишній власник або уповноважена ним особа наполягає на поверненні майна, таке повернення здійснюється в судовому порядку.

Важливо, що саме підставою для повернення майна є рішення суду, яке набрало законної сили.

Ключовий момент, що реалізація вказаного права на повернення майна можливе лише у випадках його збереження. Одночасно особа зобов'язується повернути грошову суму, яка була нею одержана у зв'язку з відчуженням майна, з вирахуванням розумної плати за використання цього майна.

Крім того, колишній власник майна, яке було примусово відчужене, може вимагати взамін надання йому іншого майна, якщо це можливо.

Розглянемо практичні проблемні питання реквізиції майна, наслідки яких – формування правових позицій. Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду в постанові від 14.02.2023 у справі № 904/868/22 [7] про визнання протиправним та скасування наказу про примусове відчуження належних підприємству об'єктів нерухомого майна, визнання недійсним актів про примусове відчуження майна зазначив, що оскільки в цій справі предметом спору є оскарження актів військового командування щодо примусового відчуження нерухомого майна позивачів (суб'єктів підприємницької діяльності), то такий спір стосується їхніх майнових прав, незважаючи на те, що виник у площині публічного інтересу, а тому компетентним судом для вирішення цього спору є суд господарської юрисдикції.

При цьому, Верховний Суд у постанові від 13.09.2023 р. у справі № 707/1298/22 [8] встановив, що вирішення спорів щодо реквізиції чинним законодавством до адміністративного судочинства не віднесено. Водночас, ухвалою від 30.08.2023 р. у справі №910/10009/22 [9] поставив під сумнів такий підхід, зазначивши про наявність правових підстав для відступлення від висновку

про застосування норми права в подібних правовідносинах, викладеного в постанові Верховного Суду від 14.02.2023 у справі №904/868/22, та передав справу на розгляд об'єднаної палати Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду.

16.02.2024 Об'єднана палата Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду у постанові по справі № 910/10009/22 [10] остаточно вирішила, що предметом спору у цій справі є наказ відповідача та укладений між сторонами акт про примусове відчуження/вилучення у позивача відповідачем в умовах правового режиму воєнного стану належних позивачу на праві власності автомобілів.

У постанові акцентовано увагу, що законодавець визначив юрисдикцію адміністративних судів з розгляду справ про примусове відчуження земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені, з мотивів суспільної необхідності (ст. 350, 351 ЦК України).

Проте вирішення спорів щодо реквізиції майна, що вже відбулась (припинення права власності на момент звернення до суду вже сталося), чинним законодавством до адміністративного судочинства не віднесено.

З огляду на наведене, суд дійшов висновку, що спір між суб'єктом владних повноважень та суб'єктом приватного права – юридичною особою, у якому дії суб'єкта владних повноважень спрямовані на виникнення, зміну або припинення цивільних прав юридичної особи, не є публічно-правовим. У такому випадку – це спір про право цивільне, незважаючи на те, що у спорі бере участь суб'єкт публічного права та має приватноправовий характер.

Враховуючи висновок, що спори щодо реквізиції (розгляд яких за законодавством не віднесений до адміністративного судочинства) не є спорами щодо вилучення майна для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності (розгляд яких віднесений до юрисдикції адміністративних судів, що прямо передбачено законом: п. 8 ч. 1 ст. 19, ч. 1 ст. 267 КАС України, п. 6 ч. 1 ст. 20 ГПК України) (п. 8.11), Суд не вбачає підстав для відступу від аналогічної правової позиції Верховного Суду у складі колегії суддів судової палати для розгляду справи щодо земельних відносин та права власності Касаційного господарського суду, викладеної в постанові від 14.02.2023 у справі № 904/868/22 щодо застосування, зокрема, положень п. 6 ч. 1 ст. 20 ГПК України, із висновком про віднесення до юрисдикції господарських судів спору щодо реквізиції майна в умовах воєнного стану – про право на майно, вилучене/відчужене в умовах правового режиму воєнного стану.

Окрім того, у даній поставі було сформовано висновок, що обласна військова адміністрація (якою є відповідач), що утворюється в умовах правового режиму воєнного стану, не належить до військового командування у розумінні ст. 3 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» або військового формування згідно із Законом України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», а тому не наділена повноваженнями та правами, передбаченими ст. 4 Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану», ухвалювати рішення, видавати накази, безпосередньо вчиняти дії щодо примусового вилучення/відчуження майна, що перебуває у приватній або комунальній власності, в умовах правового режиму воєнного стану, зокрема, і у місцевостях, де ведуться бойові дії.

Отже, що закон імперативно наділяє лише військове командування повноваженнями ухвалювати рішення (видавати наказ, розпорядження) про примусове відчуження/вилучення майна в умовах правового режиму воєнного стану.

Слід окремо зазначити, що значна кількість позовів стосується визнання незаконними наказів про реквізицію та порушення принципу пропорційності втручання в мирне володіння власністю. Однак, примусове відчуження майна або його вилучення в юридичних осіб є заходом правового режиму воєнного стану в межах тимчасового обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб, що передбачено чинним законодавством, тому господарські суди резюмують, що такі заходи не можуть бути розцінені як порушення законних інтересів юридичних осіб шляхом втручання в їх мирне володіння майном [11].

Висновки. На основі проведеного аналізу, зауважуємо, що реквізиція є дієвим інструментом для безпеки та захисту суспільних інтересів, яка може здійснюватися виключно в межах закону в умовах воєнного чи надзвичайного стану, забезпечуючи дотримання справедливої рівноваги між державними інтересами та основними правами юридичних осіб.

Виходячи з вищевикладеного, вважаємо, що реквізиція – це необхідність, яка потребує ретельного правового регулювання з внесенням відповідних змін до законодавства, зокрема з чітким

механізмом її проведення та відшкодуванням юридичним особам вартості вилученого майна, з метою уникнення порушень прав та законних інтересів суб'єктів господарювання і, як наслідків – звернення до суду та тривалих судових процесів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 31.05.2024).
2. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII: станом на 18 трав. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 31.05.2024).
3. Цивільний кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV: станом на 27 квіт. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 31.05.2024).
4. Реквізиція майна та інших об'єктів права власності – WikiLegalAid. Платформа правових консультацій – WikiLegalAid. URL: https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/Реквізиція_майна_та_інших_об'єктів_права_власності (дата звернення: 31.05.2024).
5. Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану: Закон України від 17.05.2012 р. № 4765-VI: станом на 18 трав. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text> (дата звернення: 31.05.2024).
6. Деякі питання здійснення повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану: Постанова Каб. Міністрів України від 31.10.2012 р. № 998: станом на 29 січ. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998-2012-п#Text> (дата звернення: 31.05.2024).
7. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 14.02.2023 р. у справі № 904/868/22. URL: <http://surl.li/srmnc> (дата звернення: 15.04.2024).
8. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 13.09.2023 р. у справі № 707/1298/22. URL: <http://surl.li/srmnn> (дата звернення: 15.04.2024).
9. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 30.08.2023 р. у справі № 910/10009/22. URL: <http://surl.li/srmoa> (дата звернення: 15.04.2024).
10. Постанова Верховного Суду у складі суддів об'єднаної палати Касаційного господарського суду від 16.02.2024 р. у справі № 910/10009/22. URL: <http://surl.li/srmom> (дата звернення: 15.04.2024).
11. Постанова Північного апеляційного господарського суду у справі № 927/436/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113012612> (дата звернення: 31.05.2024).